

RSn073 Čeština pro překladatele

2. Lexikologie; principy slovotvorby a rozšiřování slovní zásoby češtiny

Zbyněk Michálek

Osnova předmětu

- ▶ úvod a základní pojmy; zvuková stránka češtiny; grafická stránka češtiny; morfeematika
- ▶ **lexikologie; principy slovotvorby a rozšiřování slovní zásoby češtiny**
- ▶ tvarosloví substantiv, příslovcí a předložek
- ▶ tvarosloví adjektiv, zájmen a číslovek
- ▶ tvarosloví sloves, spojek, částic a citoslovcí
- ▶ skladba – věta a výpověď, valenční a závislostní syntax, větné členy
- ▶ skladba – shoda přísudku s podmětem, interpunkce, aktuální členění větné, odchylky od pravidelné větné stavby, zápor ad.
- ▶ stylistika – základní principy a pojmy, stratifikace češtiny
- ▶ stylistika – funkční styly
- ▶ kompozice textu (textovost, členění textu, koherence, koheze)

Minulá hodina

- ▶ nějaké otázky?
- ▶ kontrola úkolu

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Domácí úkol

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

- ▶ slovní zásoba jazyka (lexikum)
  - ▶ jádro × periferie
  - ▶ národní × individuální
  - ▶ aktivní (5000–10 000) × pasivní (cca 40 000, SSČ)
- ▶ slovo
  - ▶ celek s ustáleným významem (lexikalizace)
  - ▶ ve větě může měnit místo (odběhnout × od domu)
  - ▶ lexikální jednotka, lexém (lex) × slovo
  - ▶ značková × popisná slova
  - ▶ frazém
  - ▶ věcný (obsahový, slovní, lexikální) × gramatický význam

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

- ▶ jednoznačná (monosémantická) × mnohoznačná (polysémantická) slova
- ▶ sémantické pole
- ▶ nadřazená × podřazená × souřadná slova (hyperonyma, hyponyma, kohyponyma)
- ▶ synonyma × antonyma × paronyma
  - ▶ antonyma polární × komplementární
- ▶ meronyma × holonyma × troponyma
- ▶ stylově bezpříznaková × příznaková slova

Stylově příznaková slova

- ▶ podle spisovnosti
  - ▶ spisovná
    - ▶ běžná
    - ▶ hovorová
    - ▶ knižní
    - ▶ odborná (termíny)
    - ▶ básnická (poetismy)
  - ▶ nespisovná
    - ▶ obecněčeská
    - ▶ dialektismy, regionalismy (*rozsvítit* × *rožnout*, *překážet* × *zavazet*)
    - ▶ profesionalismy
    - ▶ slang
    - ▶ argot

Stylově příznaková slova

▶ podle dobového hlediska

- ▶ archaismy
- ▶ historismy
- ▶ neologismy
- ▶ okazionalismy

▶ podle citového zbarvení

- ▶ lichotná (familiární)
  - ▶ mazlivá (meliorativa)
  - ▶ dětská
  - ▶ domácká (hypokoristika)
  - ▶ zjemnělá (eufemismy)
- ▶ hanlivá (pejorativní)
  - ▶ zhrubělá (dysfemismy)
  - ▶ zveličelá (augmentativa)
  - ▶ vulgarismy
  - ▶ nadávky
  - ▶ žertovná, posměšná

Ustálená slovní spojení

- ▶ sousloví
- ▶ multiverbizace (pluriverbizace) × univerbizace
- ▶ frazém
- ▶ ustálené přirovnání
- ▶ pranostika
- ▶ přísloví
- ▶ (pořekadlo, rčení, úsloví)
- ▶ výrok, citát
- ▶ klišé

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Domácí úkol

Nauka o slovnících (lexikografie)

lemma

typy slovníků

- ▶ podle zaměření
  - ▶ naučné (encyklopedické)
    - ▶ všeobecné
    - ▶ specializované
  - ▶ jazykové
    - ▶ výkladové
    - ▶ překladové (dvoujazyčné, vícejazyčné)
  - ▶ podle způsobu třídění
    - ▶ abecední
- ▶ retrográdní
- ▶ věcné a synonymické
- ▶ podle druhu zaznamenané slovní zásoby
  - ▶ synchronní
  - ▶ historické
  - ▶ terminologické
  - ▶ dialektologické
  - ▶ slangové
  - ▶ frazeologické
  - ▶ cizích slov
  - ▶ zkratek a značek
  - ▶ autorské
  - ▶ vlastních jmen
- ▶ obrazové (vizuální)
- ▶ podle speciálního účelu
  - ▶ pravopisné, ortografické
  - ▶ etymologické
  - ▶ frekvenční
  - ▶ synonymické (antonymické)
  - ▶ slovník rýmů
- ▶ podle velikosti
  - ▶ kapesní
  - ▶ malé
  - ▶ střední
  - ▶ velké

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Domácí úkol

Základní způsoby obohacování slovní zásoby češtiny

- ▶ tvoření slov
  - ▶ odvozování (derivace) (*lesík* ← *les*)
  - ▶ skládání (kompozice) (*vodovod*, *pravdomluvný*)
  - ▶ zkracování (abreviace) (*aj.*, *VUT*, *MUDr.*, *gympl*)
- ▶ sémantické tvoření
  - ▶ rozšiřování významu (generalizace) (*limonáda*)
  - ▶ zužování významu (specializace) (*pivo*)
  - ▶ přenesení významu (metafora, metonymie, synekdocha) (*ručička*, *holínka*, *Praha*)
- ▶ vytváření víceslovných (sdružených) pojmenování (sousloví, frazémy) (*vysoká škola*)

Základní způsoby obohacování slovní zásoby češtiny

- ▶ přejímání (*fotbal*)
  - ▶ odkud můžeme přejímat?
- ▶ kalkování (doslovný překlad)
  - ▶ k. lexikální (gramatické) (*bleskurychle* ← *blitzschnell*)
  - ▶ k. sémantické (*[počítačová] myš* ← *mouse*)
  - ▶ k. frazeologické (*mějte hezký den* ← *have a nice day*)
  - ▶ k. hybridní (*nádhera* ← *überhēre*)
- ▶ substantivizace (adjektiva) (tzv. konverze) (*vstupné, pokladní, vrchní*)
- ▶ apelativizace proprií (*volt, donkichot*)

Odvozování

- ▶ základové (fundující) slovo
- ▶ odvozené (fundované) slovo (*led* → *ledový* → *ledovec*)
- ▶ fundace
- ▶ slovotvorný prostředek (formant): stejný × nestejný, hrát × hrát **si**, běhat × naběhat **se**, břeh × **pobřeží**
- ▶ motivující × motivované × nemotivované slovo
- ▶ vztahy mezi fundujícím a fundovaným slovem
  - ▶ mutace (*hřebec* → *hřebčín*, *modrý* → *modřina*)
  - ▶ modifikace (*dům* → *domek*, *učitel* → *učitelka*, *hrát* → *vyhrát*)
  - ▶ transpozice (*lovit* → *lov*, *vysoký* → *vysoko*)
- ▶ hláskové alternace

Hláskové alternace

zakladatel – zakládat

letadlo – létat

lítovat – lítost

vykonat – výkon

koně – kůň

učesat – účes

kup – koupit

šťastný – štěstí

vejce – vaječ

veze – vozí

hřát – zahřívát

otřást – otřes

vyrábět – výroba

zaječice – zajíc

matka – matek

lež – lži

v domě – ve vodě

vypsat – výpis

vytknout – vytýkat

ubrat – ubírat

suchý – schnout

mladý – mladí

plat – platit

žena – ženě

dobrý – dobře

učesat – učesu

ukázat – ukážu

ovce – ovčák

Riga – řížský

Riga – v Rize

Praha – Pražan

Praha – v Praze

prach – prášit

smíchat – směs

vlk – vlček

vlk – vlci

britský – britští

anglický – angličtina

nádoba – v nádobě

bílý – bělásek

zpívat – zpěvák

tráva – na trávě

vím – vědět

harfa – na harfě

dům – v domě

smích – směšný

topit se – tonout

hýbat se – hynout

zahýbat – zahrnout

vléct – obléct

Slovotvorné kategorie

- ▶ k. mutační
- ▶ k. modifikační
- ▶ k. transpoziční
- ▶ příklad některých slovotvorných typů u **substantiv**:
  - ▶ **k. mutační**
    - ▶ jména konatelská (desubstantivní substantiva): *popelář* (← *popel*), *zedník* (← *zeď*)
    - ▶ j. činitelská (deverbální substantiva): *cvičitel* (← *cvičit*), *vládce* (← *vládnout*)
    - ▶ názvy nositelů vlastností (deadjektivní substantiva): *lakomec* (← *lakomý*), *smrtelník* (← *smrtný*)
    - ▶ ...

Slovtvorné kategorie

- ▶ příklad některých slovtvorných typů u **substantiv**:
  - ▶ **k. modifikační**
    - ▶ jména přechýlená (desubstantivní substantiva): *žákyně* (← *žák*), *Nováková* (← *Novák*)
    - ▶ j. zdobnělá (deminutiva) (desubstantivní substantiva): *tatínek* (← *táta*), *Lucinka* (← *Lucie*)
    - ▶ ...
  - ▶ **k. transpoziční**
    - ▶ názvy dějů (deverbální substantiva): *mytí* (← *mýt*), *jásot* (← *jásat*)
    - ▶ ...
- ▶ příklad některých slovtvorných typů u **sloves**:
  - ▶ desubstantivní verba: *nocovat* (← *noc*), *stolovat* (← *stůl*)
  - ▶ deinterjekční verba: *žbluňknout* (← *žbluňk*), *hafat* (← *haf*)
  - ▶ ...
- ▶ nějaké modifikační deadverbiální adverbium?
- ▶ prefixace sloves nejčastější způsob tvoření sloves, prefix téměř vždy mění význam a vždy vid (jedna výjimka)

Problematické, zajímavé slovotvorné typy

- ▶ **adjektiva účelová** (deverbální): *mycí, hrací, čisticí, měřicí* (tvořena z l-ového participia: *myl* → *mycí*, *čistil* → *čisticí*)
- ▶ **a. dějová** (deverbální): *myjící, hrající, čistící, měřící* (tvořena z přechodníku: *myjíc* → *myjící*, *čistic* → *čisticí*)
- ▶ **a. hodnotící** (desubstantivní): *srdečný* (člověk), *živelný* (člověk), *trestný* (čin)
- ▶ **a. vztahová** (desubstantivní): *srdeční* (chlopeň), *živelní* (pohroma), *trestní* (právo)
- ▶ chemické názvosloví (podle mocentství prvků): *-ný, -natý, -itý, -ičitý, -ečný/-ičný, -ový, -istý, -ičelý, -utý*
- ▶ adjektiva s formantem *-ální*: *aktuální, materiální, speciální, potenciální*

Skládání

- ▶ složeniny nevlastní (juxtapoziční spřežky): *životaschopný, kdovíjaký, nahoru, pětatřicet*
- ▶ s. vlastní: *svítiplyn, česko-rakouský, trestněprávní*
- ▶ s. souřadné (koordinační): *Čechoslovák, sladkokyselý, Rakousko-Uhersko, politicko-ekonomický*
- ▶ s. podřadné (subordinační): *politickoekonomický, velkovýroba*
- ▶ hybridní s.: *radiopřijímač, autoopravna*

Zkracování

- ▶ projev zákona jazykové ekonomie
- ▶ abreviatury iniciálové (akronyma): *ČR*, *Ph.D.* (písmenné); *DIČ*, *IS* (hláskové)
  - ▶ rod buď podle základového slova (*ta ČR*, *ta PČP*), nebo podle zakončení (*ten ČEZ*), výjimečně jinak či kolísá (*to EET / ta EET*)
- ▶ a. skupinové (zkratková slova): *Spokar*, *Setuza*
- ▶ slova zkrácená: *úča*, *zemák*, *nákladák*
- ▶ grafické zkratky: *s. r. o.*, *mn. č.*, *Jar.*, *Ústí n/L*, *špan.* (ne *špaň.*), *plk*, *tzv.*, *fce*, *pí*, *viz*
- ▶ značky: *W*, *kg*, *H₂O*

Obsah

Nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Nauka o slovnících (lexikografie)

Rozšiřování slovní zásoby češtiny

Domácí úkol

Domácí úkol

▶ korektura

Děkuji za pozornost.